

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 1.

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **BENCZE ANDRÁS**
OROSZ BIRODALOM – GYENGE BIRODALOM?
- **HOPKA ZOLTÁN**
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA GYARMATOSÍTÓ
TÖREKVÉSEI
- **CSEPREGI JANKA JÚLIA**
MODERNIZÁCIÓ VAGY GYARMATOSÍTÁS?
- **CLEMENS WIRLEITNER**
KÍNAI KULIK BEHOZATALA AZ OSZTRÁK–MAGYAR
MONARCHIÁBA
- **BALOGH ÁDÁM TIBOR**
BEVÁNDORLÁS ÉS KOLONIZÁCIÓ A BRAZÍLIAI EGYESÜLT
ÁLLAMOKBAN
- **CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN**
EGY KOLONIALISTA VADÁSZ A SZOCIALISTA
MAGYARORSZÁGRÓL
- **SZEMLE**
DEMETER GÁBOR, NAGY BÉLA, GREGOSITS GÁBOR ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

15. (47.) évfolyam 2025. 1.

TARTALOM

Paradigmaváltás a magyar történetírásban – a kolonializmuskutatás jelene (Csaplár-Degovics Krisztián)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Bencze András: Orosz Birodalom – gyenge birodalom? Orosz gyarmatosítás Észak-Amerikában	5
Hopka Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia gyarmatosító törekvései	23
Csepregi Janka Júlia: Modernizáció vagy gyarmatosítás? A bosznia-hercegovinai kolonizáció értelmezései	41
Clemens Wirleitner: Kínai kulik behozatala az Osztrák–Magyar Monarchiába. Viták és esetek	69
Balogh Ádám Tibor: Bevándorlás és kolonizáció a Brazíliai Egyesült Államokban. Az osztrák Kereskedelmi Minisztérium 1910. évről szóló beszámolójának tükrében	83
Csaplár-Degovics Krisztián: Egy kolonialista vadász a szocialista Magyarországról. Kelet-Afrika felfedezése a hidegháború idején	113
<i>Műhely</i>	
Gazdik Dániel: Az Erzurumi vilajet a 19. század végén. Egy határvidék az Orosz Birodalom geopolitikai és esztörténeti gondolkodásában	149
<i>Szemle</i>	
Szerbia földrajza (Demeter Gábor)	161
Háborúk atlasza. Modern kor, 16–18. század (Nagy Béla)	165
A portugál történelem nagy csatái (Gregosits Gábor)	168

Az Erzurumi vilajet a 19. század végén

Egy határvidék az Orosz Birodalom geopolitikai és
eszméletörténeti gondolkodásában

Az Erzurumi vilajet a 19. század során az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom keleti ütközőzónájává vált a kaukázusi orosz hatalmi ambíciók eredményeképpen. Az Orosz Birodalom a 18. század végétől kezdve fokozatosan kialakult civilizációs küldetéstudata nyomán terjesztette ki befolyását a Kaukázus örmények lakta területeire, ami először konfliktust eredményezett a helyi nagyhatalommal, a Perzsa Birodalommal, amelytől az 1813-as gülisztáni béke és az 1828-as türkmencsáji szerződés révén Oroszország megszerezte a Derbenti, Bakui, Ganjai, Jereváni és Karabaki Kánságok területeit.¹ Ezek az események nemcsak jelentős geopolitikai átrendeződést eredményeztek, hanem végérvényesen megosztották a régió örmény lakosságát is, amely így az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom határvidékein a két birodalom harapófogójába került.

Jelen kutatás azt vizsgálja, miként jelennek meg az 1882–1883-ban Erzurumban készített orosz konzuli jelentésekben azok a határvidékkel összefüggő geopolitikai problémák, amelyek gyakran az Oszmán Birodalomban élő örményekkel kapcsolatos kutatások középpontjában állnak, különös tekintettel a nagyhatalmak politikai feszültségeinek határvidéki megnyilvánulásaira, valamint a határok relatív átjárhatóságából fakadó transzferjelenségekre.² Emellett rámutat arra is, hogy az erzurumi orosz konzulátus által azonosított problémák miként illeszkednek a 19. századi orosz eszméletörténet tágabb kontextusában értelmezhető társadalmi, politikai és ideológiai folyamatokba. Kiemeli ezek visszahatását a tárgyalt területen zajló eseményekre, hangsúlyozva a kölcsönhatásokat és kapcsolódási pontokat.³ A jelentések fontos szerepet játszhatnak az oroszországi vezető elit gondolkodásmódjának és külpolitikai stratégiáinak rekonstruálásában, így alapos kritikai elemzés után az eszméletörténeti kutatások fontos alapjául szolgálhatnak, és annak ellenére, hogy a konzuli tisztviselők benyomásai és magánvéleményei a megfigyelt régióról jelentős eltéréseket mutathatnak, tapasztalataik és narratíváik nemcsak az adott korszak politikai és társadalmi viszonyait tükrözik, hanem a megfogalmazás-

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.).

1 Hovannisian, 1971. 32–34.

2 Hartmann, 2013. 173.

3 Werner–Zimmermann, 2006. 30–50.

módon keresztül az orosz birodalmi perspektívát is árnyaltabban érzékeltetik az Oszmán Birodalommal kapcsolatban.

Az 1768–1774-es orosz–török háború után Oroszország konzuli hálózatot hozott létre az Oszmán Birodalomban, amely az oszmán területek ellen irányuló orosz expanziós törekvések támogatására a 19. században jelentősen kibővült, annak ellenére, hogy a háborúk időnként megszakították a konzulok működését. Kezdetben a kereskedelmi érdekek védelmére összpontosítottak, 1867-re viszont a konzulátusok már diplomáciai feladatokat is elláttak.⁴ Ez a hálózat nem csupán a birodalmi külpolitikai érdekek érvényesítését tette lehetővé a határvidékeken, hanem hatékony eszközévé vált a keresztény – így az örmény – közösségek politikai és vallási védelmének is.⁵ Az orosz konzulok így módon az Erzurumi vilajet aktív szereplőivé váltak, és a Konstantinápolyba, az orosz nagykövetségre küldött jelentéseik kiváló forrásai a felvázolt viszonyok történetének.

A forrásanyag vizsgálatát megelőzően célszerű áttekinteni a 19. század végének orosz birodalmi törekvéseit, amelyek szorosan összefonódtak az Oszmán Birodalom hanyatlásával és az úgynevezett keleti kérdés megoldására irányuló geopolitikai stratégiákkal. Ezzel párhuzamosan különös figyelmet érdemel az európai nagyhatalmak fokozódó intervencionista politikája, amely destabilizáló hatást gyakorolt az oszmán perifériákra, különösen az örmény közösségek által sűrűn lakott Erzurum régiójára.

Az örmények helyzete és szerveződése

Az 1877–1878-as orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békeszerződés jelentős területi nyereségeket biztosított volna Oroszországnak, azonban a Brit Birodalom nyomására a megállapodás újratárgyalása során megszületett a berlini békerendszer, amely mérsékelte az orosz (és bolgár) nyereségeket. A brit aggodalmak középpontjában Oroszország növekvő jelenléte állt, és annak döntő szerepe a keleti kérdés végső rendezésében, veszélyeztetve ezzel a brit geopolitikai érdekeket a Közel-Keleten.⁶ A berlini békerendszer további fontos eleme volt, hogy a Brit Birodalom és Oroszország vállalta az örmény lakosság védelmét az Oszmán Birodalomban.⁷ Egyúttal a Fényes Porta kötelezettséget vállalt olyan reformok végrehajtására, amelyek célja a keresztény alattvalók, különösen az örmények életkörülményeinek javítása volt. Mind Oroszország, mind Nagy-Britannia számára az örmények ügyének felkarolása azonban elsősorban a politikai érdekérvényesítés eszközeként szolgált az európai nagyhatalmi harcban, nem pusztán humanitárius megfontolásokon alapult.⁸ A Brit Birodalom elsődleges célja az indiai szubkontinenshez vezető útvonalak biztosítása volt, ezért London számára kedvezőbbnek bizonyult a Nyugat-

⁴ Petrunyina, 2023.

⁵ Zonova, 2011. 173–183.

⁶ Çiçek, 2014. 307.

⁷ Riegg, 2020. 125–124.

⁸ Sluglett–Yavuz, 2011. 56–59.

Örményország felett gyakorolt gyenge és nem kellőképpen hatékony oszmán ellenőrzés, mint az orosz hegemonia. Ennek megfelelően külpolitikájának egyik alapelve az Oszmán Birodalom területi integritásának fenntartása volt.⁹

A nyugati nagyhatalmak fokozni kívánták befolyásukat az Oszmán Birodalomban és beleszólást akartak kapni a keleti kérdés rendezésébe, miközben a Porta a szuverenitásért küzdött, különösen azon jogok eltörléséért, melyek lehetővé tették az idegen hatalmaknak, hogy saját állampolgáraik felett joghatóságot gyakoroljanak az oszmán területen belül (extraterritorialitás).¹⁰ A kapitulációk rendszere ugyanis, amely lehetőséget biztosított az európai hatalmaknak a birodalom keresztény közösségei jogbiztonságának szavatolására, jelentős visszaélések forrásává vált.¹¹ Ez az intézmény – a berlini békerendszerhez kapcsolódóan – a keresztények védelmének jelszával olyan politikai helyzetet teremtett, amely súlyosan aláásta a keleti határvidéken az etnikai és vallási együttélés lehetőségeit. Az örmény közösségekre a helyi muszlimok egyre inkább a nyugati imperialista hatalmak stratégiai eszközeként tekintettek.¹²

Az európai hatalmak kisebbségvédelmi szerepvállalása Nyugat-Örményországban, így Erzurumban is, bizonyos körülmények között még indokolt is lehetett. Az oszmán állam decentralizált kormányzati rendszere akadályozta a hatékony államigazgatást. Az állami feladatokat gyakran a helyi elitekre, például a kurd törzsi vezetőkre bízták, akik saját hatalmuk erősítése érdekében aláásták a központi irányítás befolyását. Ez a rendszer nemcsak a közigazgatás hatékonyságát csökkentette, hanem teret engedett a keresztényekkel és muszlimokkal szembeni erőszakos cselekményeknek is.¹³ Noha az úgynevezett Tanzimat-reformok az adózás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás központosítása terén értek el sikereket, megvalósításuk helyi szinten sokszor rendkívüli nehézségekbe ütközött.¹⁴ Az orosz konzuli jelentések rendszeresen kritizálták a helyi adminisztráció korrupcióját, a jogrendszer működésének lassúságát és a reformok eredménytelenségét.¹⁵ Kiemelendő példa a kurd törzsek fosztogatásainak és az állami hatalommal szembeni ellenállásának a megfékezése terén mutatkozó kudarc. Az orosz források leírták, hogy a fosztogatásokat és a törzsek erőszakos cselekedeteit gyakran elnézték, vagy az erőszaktevők bebörtönzését nem vették elég komolyan a helyi oszmán tisztviselők.¹⁶

Az 1877–1878-as orosz–török háborút követően a reformok sikertelensége, valamint a bolgár és a görög nemzeti mozgalom fellendülése az örmény nemzeti törekvések kibontakozását ösztönözte. Ennek eredményeként önvédelmi forradalmi társaságok alakultak mind az orosz Transzkaukázusban, mind az Oszmán Birodalomhoz tartozó Nyugat-Örményország területén, továbbá Európában.¹⁷

9 Uo. 20.

10 Kayaoglu, 2010. 104–114.

11 Artuç, 2013.

12 Klein, 2011. 2–3.

13 Hartmann, 2021. 71.

14 Özok-Gündoğan, 2023. 107–120.

15 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1625, l. 27–31. 1882. április 3.

16 AVPRI, f. 161, op. 181/2, d. 1089, l. 28. 1876. május 14.

17 Berberian, 2019. 7–11.

Az örmény forradalmárok a két impérium peremvidékén fejtettek ki ellenállást, de tevékenységük transznacionális jelenséggé válhat, mivel a helyi ellenállási hagyományokat ötvözték a globális forradalmi ideológiákkal, és határokat átlépve, azokat figyelmen kívül hagyva törekedtek céljaik elérésére.¹⁸

Az Armenakan (Örmény) Párt 1885-ben, a Hncsak (Harang) Párt pedig 1887-ben alakult meg, utóbbi Svájcban, oroszországi örmény diákok kezdeményezésére. A Hncsak Pártot a marxista és nacionalista eszmék ötvözése jellemezte, és szemléletét erősen befolyásolták az európai szellemi áramlatok.¹⁹ Az Oroszországhoz tartozó Kelet-Örményországban az örmény forradalmi tevékenység az Oszmán Birodalomban élő örményekkel való szolidaritást tükrözte. Mind a Barenepatak Enkerutjun (Jóakarát Társaság), mind a Kontora Hajrenác Szíró (Hűség a Hazához) nevű csoport az örmény értelmiség és humanitárius erőfeszítések központjai voltak az oszmán atrocitások elleni küzdelemben.²⁰ 1890-ben az oroszországi Tifliszben megalakult a Dasnakcutjun (Örmény Forradalmi Szövetség), amely a demokratikus szocializmust hirdette, és egy szabad Örményország megteremtését tűzte ki célul. A Dasnakcutjun a vidéki fegyveres önvédelem és az aktivizmus eszközeit alkalmazta, szocialista és nemzeti forradalmi eszméktől vezérelve, és erőfeszítéseit az oszmán hatóságok és az örmény előkelőségek ellen irányította.²¹

Orosz konzuli jelentések

Az első jelentősebb örmény forradalmi szervezet Erzurumban, amely az Oszmán Birodalomtól való elszakadást tűzte ki célul, az 1881-ben alapított Ararát Társaság volt. Ez a csoportosulás később felvette a Pastpan Hajreniác (Haza Védelmezői) nevet.²² Az orosz konzulátusi jelentések szerint a társaság nagyratörő terve 30 év alatt 300 ezer tag toborzását és egy háborús alap létrehozását irányozta elő. A toborzó okmányokon az ősi örmény uralkodódinasztiák nevei szerepeltek, tükrözve az önálló örmény királyság visszaállításának álmát.²³ A kezdeti optimizmus ellenére a mozgalom számos akadállyal szembesült. Jóllehet Khrimján vani püspök maga is pártolója volt az önvédelmi szervezetek létrehozásának,²⁴ óvott a felkeléstől, figyelmeztetve annak lehetséges katasztrofális következményeire, Nerszesz Varzsabedján konstantinápolyi pátriárka azonban cselekvésre biztatta a szervezkedőket. Ezért Alekszej Romanovics Dennet orosz konzul kétségbe vonta az oszmán állításokat, melyek szerint a mozgalom spontán módon, egy „olvasószobában folytatott be-

18 Yenen-Öztan, 2021. 3–10.

19 Libaridian, 2023. 195–197.

20 Nalbandian, 1967. 104–113.

21 Galip, 2020. 25.

22 Ketsemanian, 2020. 138.

23 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 113–119. 1883. június 30.

24 Szargszján, 2010. 7.

szélgetés”²⁵ során keletkezett.²⁶ Ezen eseményeket jeleníti meg Dennet konzul 1883 júniusában írt jelentése az isztambuli orosz nagykövetség számára:

„Azt tanácsolták [Khrimján püspök és körei] neki [az erzurumi forradalmi csoport szervezőjének], hogy lépjen kapcsolatba a *nihilistákkal* [Oroszországban], és csak akkor kezdjen akciókat, ha visszatért Erzurumba egy nihilistával, és alaposan megvitatták, hogy felkelést szervezzenek-e, vagy felfüggeszék a mozgalmat az adott körülmények függvényében, elkerülve a lakosságra káros lépéseket és a hibás döntéseket. Mindenesetre már az is sokatmondó, hogy az erzurumi örmény mozgalom egyik kiemelkedő alakján keresztül kapcsolatot keresett a kortárs társadalom legromlottabb elemeivel. Ez önmagában elegendő ahhoz, hogy megítéljük az úgynevezett Jeune Arménie²⁷ mozgalom valódi hozzáállását velünk szemben, és megértjük az örmény értelmiség egyes rétegeiben meglévő rendkívül ellenséges tendenciákat Oroszországgal szemben. Könnyű elképzelni, hogyan terjednének gyorsan a *nihilista machinációk* társadalomellenes törekvései és az orosz kormányval szemben ellenséges intrikák a Kaukázusban, ha egy autonóm Örményország létrejönne.”²⁸

A jelentés az örmény forradalmárokat nihilistákként azonosítja, ami azt sugallja, hogy a konzul e két csoport ideológiai gyökereit közös alapokra vezeti vissza. A „nihilizmus” kifejezést a 18. századi Németországban alkották meg, eredeti jelentése pedig a létezés tagadásának filozófiai koncepciójára vonatkozott. Az orosz nihilisták azonban radikálisabb eszmerendszert képviseltek, amely elutasította a hagyományos erkölcsi normákat, ideértve a vallást, az egyházat és a tradicionális családi struktúrákat. Ezzel szemben az individualizmus és a szabadság eszméjét hirdették. Az intézményeket teljességgel értelmetlennek tartották, erkölcsi szkepticizmust képviseltek, és ennek következtében szembehelyezkedtek a cári önkényuralommal is.²⁹ A konzul párhuzama tehát nem feltétlenül helytálló, mivel az oroszországi nihilisták eredendően elleneztek a politikai tevékenységet, míg az örmény forradalmárok céljai – beleértve a politikai reformok és a nemzeti autonómia követelését – egyértelműen politikai természetűek voltak.³⁰ Az összehasonlítás itt azonban valószínűleg a fennálló renddel való szembenállás általános vonásaira vonatkozott.

Érdemes különös figyelmet fordítani a „nihilista” és a „társadalomellenes” kifejezés egybefonódására az utolsó mondatban. A „társadalomellenes” terminus értelmezhető az „individualista” párhuzamaként, ami utalhat az örmény forradalmi mozgalomnak a korabeli Oroszország domináns eszmerendszerével való összeegyeztethetlenségére, mivel a 19. századi orosz szlavofilek elkötelezettek voltak

25 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 113–119. 1883. június 30.

26 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 123–128. 1883. július 15.

27 A Fialat Örményország nevű mozgalom célja az örményellenes intézkedések elleni fellépés volt, akár fegyveres akciók révén. Vezetői 1890-ben tevékeny szerepet játszottak az örmény csoportok egyesülésében és a Dasnakutjun megalapításában.

28 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 113–119. 1883. június 30. A szerző kiemelései.

29 Petrov, 2019. 74.

30 Donaldson, 1979. 32.

Oroszország sajátos hagyományainak és kultúrájának megőrzése mellett. Ideológiájuk elutasította az individualizmust, amit inkompatibilisnek tartottak az orosz közösségi értékekkel, és az orosz ortodox egyház elsődlegességét hangsúlyozták. Ellenértéknek a szocializmust, amelyet idegen, a modernizációhoz szorosan kapcsolódó ideológiának tekintettek. Eszmerendszerük középpontjában az iparosodásnak és az urbanizációnak ellenálló vidéki élet idealizálása állt. A hagyományos paraszti közösségek védelmét szorgalmazták a munkásosztály kialakulásával és az azt előidéző társadalmi-gazdasági változásokkal szemben.³¹

Hogy rávilágítsunk a felvázolt ideológiai ellentét további rétegeire, érdemes megvizsgálni Alekszej Romanovics Dennet konzul 1883 júliusában írt jelentését, amely további helyeken mutat rá a konzul gondolatmenete és a mögötte húzódó eszmerendszerek közötti összefonódásokra:

„A Nyugaton tanult örmény értelmiség, amely különböző ott elterjedt társadalmi elméletek hatása alatt áll, és amely a nyugati társadalom kulturális rétegei között vakon figyelmen kívül hagyja Oroszországot, nem habozna a szocialista eszmék minden romboló elemét újonnan létrehozott hazájába hozni, ezzel kifogyhatatlan forrást teremtve a zavargások és a politikai intrikák számára. Az örmény sajtó jelenlegi állapotára vetett pillantás elég ahhoz, hogy eloszlassuk az ilyen aggodalmak érvényességével kapcsolatos kételyeket. A britek nem próbálják hiába ránk kényszeríteni ezt a szomszédságot, jól tudva, hogy milyen termékeny talajra találnának egy autonóm Örményországban az Oroszországgal szembeni intrikák számára, és hogy milyen nehéz lenne megvédenünk örmény lakosságunkat a Kaukázusban az ilyen tervek káros hatásaitól. (...)

A brit diplomáciai erőfeszítéseket az örmény nép érdekében nem az emberbarbarság és a haladás elvont eszméi vezérlik, hanem gyakran szubjektív politikai célok. A brit politikusok abban reménykednek, hogy új politikai nehézségek forrásainak létrehozásával zavart keltenek a határainkon belül. Az a vélekedés, amelyet néhányan, akik valamelyest ismerik a helyzetet, vallanak – miszerint a britek egy új Lengyelországot akarnak létrehozni a Kaukázus határán –, nem teljesen alaptalan. Onnan elkerülhetetlenül ellenséges hatások származnának területeinkre, amelyek magukkal hoznák a társadalmi hanyatlás elemeit, amelyeket a szocialista elméletek befolyásolnak, vagy elősegítenék a szeparatista törekvéseket olyan népek körében, amelyek még nem tudtak beilleszkedni a birodalom őslakos lakossága közé. (...)

*Azon a földön tartózkodom, ahol éppen egy új politikai entitás van kialakulóban, naponta megfigyelve a helyi örmény értelmiség különféle megnyilvánulásait és érzekelve a Jeune Arménie párt velünk szembeni éles ellenségességét, az ember kénytelen belátni, hogy az (...) aggályok sajnos túlzottan is valóságok. A szilárd erkölcsi alapelvek hiánya, amelyeket a századokon át tartó alávetettség erodált; a gazdagság iránti mindent felülmúló szenvedély, amely vetekszik az Izrael fiai között tapasztalt pénzszerezzéssel; a vallási bizonytalanság, amely a nyugat-európai központokban nevelkedett fiatal generáció körében közömbösségbe, sőt, nyílt ateizmusba fordul át; (...)*³²

31 Engelstein, 2011. 23.

32 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1628, l. 123–128. 1883. július 15. A szerző kiemelései.

A vizsgált forrásokban a szocializmus mint „romboló elem” és a „társadalmi hanyatlás” kiváltó tényezője jelenik meg. A konzul értelmezése szerint ez a jelenség „a Nyugaton nevelkedett örmény értelmiség” közvetítésével terjedt az országban. Ennek kereteit az a „reaktív nacionalizmus” adta, amely a 19. század elején, Napóleon legyőzését követően erősítette meg az orosz nemzeti öntudatot. Ez az eszmerendszer egy egyedülálló orosz utat hirdetett, és szemben állt a felvilágosodás racionalizmusát magában foglaló „nyugatosodással”.³³ A jelentés gondolatmenete szerint a nyugati szellemi befolyás előidézte „a szilárd erkölcsi alapelvek hiányát”, ami a forrásban „ateizmusba” torkolló jelenséggént szerepel. Mindezek alapján világosan kirajzolódik, hogy a „nihilista” kifejezés a fennálló társadalmi és politikai rendet, valamint az elfogadott orosz erkölcsi normákat megkérdőjelező vagy azokat figyelmen kívül hagyó személyekre, illetve eszmékre vonatkozó általános megjelölésként szolgál Dennet konzul írásában. Ezt látszik megerősíteni a forrás keletkezésének időpontja is. A jelentés két évvel II. Sándor 1881-es meggyilkolása után készült, amikor is Oroszországban egyfajta ideológiai változás kezdődött: az ortodoxia, autokrácia és nemzetiség hármasságának eszméje már senkit sem tudott inspirálni. Konsztantyin Pobedonoszcev, a Szent Szinódus reakciós főügyésze viszont minden reformot elutasított, visszafordította II. Sándor reformjait, és elfojtotta a vallási és intellektuális párbeszédet, ezzel még inkább elmélyítve a szellemi válságot. Ezzel szemben az 1890-es évekre a meginduló iparosodás és a városi proletariátus létszámának növekedése kedvező feltételeket teremtett a marxizmus térnyeréséhez.³⁴ Feszült helyzet jött létre Oroszországban, amelyben a Nyugattal való szembenállás vegyült a gazdasági és politikai folyamatok nyomán bekövetkezett társadalmi változásokkal.

Az orosz konzul különös figyelmet fordított a fentiekén kívül a brit befolyás kritikájára, amit Oroszország különösen veszélyesnek ítélt meg Erzurumban. A Brit Birodalmat és a protestáns misszionáriusokat „szeparatista törekvéseket” támogató gondolatok terjesztésével vádolta. Nem is véletlenül, hiszen az angol-amerikai misszionáriusok kulcsszerepet játszottak a protestáns tanítások és a nyugati értékek terjesztésében, így segítve az örmény nemzeti identitás és függetlenségi gondolat megerősödését.³⁵ Dennet különösen nehezményezte az angol konzulok által a protestánsok számára nyújtott hivatalos védnökséget, ami megkülönböztetett támogatásban és anyagi előnyökben nyilvánult meg, rendszeresen a protestáns örmények javát szolgálva. A konzul állítása szerint a protestáns közösségekben a keresztényeket terhelő adót, amit a katonai szolgálat alóli mentességért kellett leróniuk, sok esetben a misszionáriusok fizették meg, emellett a helyi brit konzul jótekonysági tevékenysége során pénzügyi támogatást nyújtott a rászorulóknak, különösen az éhezőknek, ami tovább erősítette a brit jelenlét pozitív megítélését a helyi lakosság körében.³⁶ A missziós iskolák a protestáns tanítások és a nyugati értékek terjesztésével jelentős számú áttérést eredményeztek, miközben az ör-

33 Leatherbarrow–Offord, 2010. 9–11.

34 Coates, 2010. 170–171.

35 Fildis, 740–741.

36 AVPRI, f. 151, op. 482, d. 1625, l. 39–45. 1882. június 5.

mény apostoli egyház ellenállását váltották ki. Összességében a protestantizmus hosszú távon hozzájárult a nyugati eszmékkel való kulturális integrációhoz.³⁷

Ezen folyamatok élesen szemben álltak Oroszország stratégiai érdekeivel, mivel az orosz kormányzat az örmény közösségekben – mind a saját birodalmán belül, mind az Oszmán Birodalomban – potenciális eszközt látott határokon átvélő befolyásának kiterjesztésére, és ebben kulcsszerepet játszott az örmény apostoli egyház, amely meghatározó tényező volt az örmény közösségeken belül. Kelet-Örményország és az ecsmiadzini vallási központ 1828-as megszerzése óta – utóbbi szimbolikus és gyakorlati értelemben is jelentős pillérét képezte az orosz birodalmi politika vallási és kulturális legitimációjának Örményországban – az orosz kormány politikájának középpontjában az örmény egyház feletti ellenőrzés megszilárdítása és befolyásának kiterjesztése állt. Az uralkodó megerősítette a katolikosz mint az összes örmény vallási vezetőjének státuszát, amivel az orosz kormányzat célja az volt, hogy a katolikosz tekintélyén keresztül egy spirituális és kulturális köteléket alakítson ki az Oszmán Birodalomban élő nyugatörmény közösségekkel is. Ez a stratégia nemcsak hatékony eszközt biztosított a cári érdekek érvényesítéséhez, hanem lehetővé tette az orosz adminisztráció számára, hogy elkerülje a forradalmi mozgalmakkal és a nacionalizmus térnyerésével járó politikai és társadalmi kockázatokat.³⁸ Ebben a kontextusban értelmezhető az orosz konzulátus rosszallása a brit protestantizmus terjedésével szemben, valamint az örmény közösségek vallási homogenitásának megbontásával járó folyamatok ellen folytatott küzdelem is.

A bemutatott források több egyidejű jelenséget tárnak fel a határvidék vonatkozásában. Egyrészt rávilágítanak arra, hogy az orosz–oszmán határok viszonylagos átjárhatósága elősegítette az örmény forradalmi mozgalmak közötti kapcsolattartást. Ez a folyamat különösen jelentősnek bizonyult, mivel Oroszország – szorosabban kötődve az európai szellemi áramlatokhoz³⁹ – a forradalmi ötletek közvetítésének egyik fő csatornájává vált. Kiemelt figyelmet érdemel a jelentésekben megjelenő aszimmetrikus percepció, amely szerint a legnagyobb fenyegetést a nyugat-európai elméletek és eszmék Oroszországba való beszivárgása jelenti, miközben teljesen figyelmen kívül hagyják a birodalom határain belüli forradalmi jelenségeket. Dennt konzullal ellentétben a kaukázusi orosz helytartó, Grigorij Golicin herceg egy évtizeddel később már jobban érzékeltette a határokon átjutó eszmék átvételének jelenségét: „Egy kis-ázsiai paraszt magától nem válik forradalmárrá; ez a Kaukázusból beszivárgó egyének hatása, akik az örmény államiság helyreállításáról álmodnak.”⁴⁰

A források egy további lényeges vonatkozása, hogy feltárul Oroszország növekvő aggodalma az örmény autonómiatörekvéseket illetően. A nemzeti mozgalmak térnyerése egyre komolyabb fenyegetést jelentett a birodalom etnikailag rendkívül heterogén és politikailag érzékeny kaukázusi régióiban, ahol az etnikai és vallási sokszínűség már önmagában is hatalmas nehézségeket okozott az admi-

37 Alpi, 2022. 299–302.

38 Werth, 2006. 203–204.

39 Suny, 2015. 72.

40 GARF f. 102, op. 308, d. 201. l. 3–13. 1903. november.

nisztrációnak. A jelentésekben megjelenik egy összehasonlítás, amelyben Denket konzul Lengyelországgal von párhuzamot, utalva arra, hogy Oroszország egy másik határvidékén szintén szeparatista mozgalmak jöttek létre, amelyek eszméisége veszélyezteti a fennálló rendet a határokon belül. Ez a megállapítás rávilágít arra, hogy az orosz adminisztráció reálisan érzékelte és értelmezte, hogy a perifériákon tapasztalható destabilizációs jelenségek geopolitikai kockázatokat hordoznak magukban. 1882-ben az orosz belügyminisztérium utasítást adott a kisebbségek nemzeti mozgalmainak elnyomására a Kaukázusban, valamint Lengyelországban. Ezek az intézkedések gyakorlatilag megtiltották, hogy Örményországra politikai vagy földrajzi egységként hivatkozzanak, emellett betiltották azokat a kiadványokat is, amelyek felkelhették volna az örmény nemzeti érzelmeket.⁴¹

Az orosz konzuli jelentések tanúsága szerint a brit diplomáciai és politikai intervenció az Oszmán Birodalom belügyeibe katalizátorként hatott az örmény autonómiatörekvések előmozdításában, ami nemcsak tovább fragmentálta a régió politikai és társadalmi struktúráit, hanem tovább mélyítette az oszmán hatóságok és az örmény közösség közötti antagonisztikus viszonyokat. Mindemellett hozzájárult ahhoz, hogy az örmények egyre inkább gyanús és potenciálisan destabilizáló elemekként jelenjenek meg Oroszország szemében, mint a brit érdekek előretolt helyőrségei, nem csupán a cári birodalom határain belül, hanem azon túl is. Ez a felfogás tovább fokozta az örményekkel szembeni bizalmatlanságot, és erősítette azt a narratívát, amely őket a brit geopolitikai ambíciók eszközeiként ábrázolta.⁴² A 19. század végén Oroszország politikája tehát jelentősen megváltozott az örményekkel kapcsolatban. Míg korábban még támogatta is bevándorlásukat a Transzkaukázusba, a századfordulón az örmény forradalmi mozgalmak és a nagyhatalmakkal való feltételezett együttműködés miatt igyekezett azt megakadályozni, és arra törekedett, hogy az örmények szervezkedése ne terjedjen túl az Oszmán Birodalmon.⁴³

Az Erzurumi vilajet esete nemcsak egy regionális konfliktus lenyomata, hanem az egymással versengő birodalmak és hatalmi stratégiák mikrokozmosza, ami a határvidéki közösségek – különösen az örmények – számára létbizonytalanságot teremtett. A terület egyszerre vált a nagyhatalmi érdekek céljává és eszközévé, ugyanakkor lakossága aktív cselekvővé a forradalmi akciókon keresztül, aminek következtében az örmények gyanús és megbízhatatlan elemek lettek az orosz és az oszmán kormányzat szemében is. A források arról tanúskodnak, hogy a határvidék problematikája, a szellemi kölcsönhatások és a történelmi kapcsolódási pontok dinamikái nemcsak a kutatók megannyi elemzési szempontjai, hanem a kortársak gondolkodásának valós elemei, melyekben megjelennek az Orosz Birodalmat maradosó ideológiai és esztétörténeti feszültségek egy lokális esemény kapcsán.

41 Dinçer, 2022. 190.

42 Klein, 2011. 2–3.

43 Dinçer, 2022. 187–192.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelye

AVPRI = Архив внешней политики Российской империи (Orosz Birodalom Külpolitikai Levéltára), Moszkva

Фонд 151 Политический архив

Фонд 161 Санкт-Петербургский Главный архив

GARF = Государственный архив Российской Федерации (Oroszországi Federáció Állami Levéltára), Moszkva

Фонд 102 Департамент полиции Министерства внутренних дел

2. Kiadott források és szakirodalom

Alpi

2022 Alpi, Frederico: Early Protestant Missionary Activity, Heresy and Church in Ottoman Armenia (1782–1909). In: *Missions and Preaching: Connected and Decompartmentalised Perspectives from the Middle East and North Africa (19th – 21st Century)*. Eds.: Neveu, Norig – Sanchez Summerer, Karène – Turiano, Annalaura. Leiden, 2022. 294–322.

Artunç

2013 Artunç, Cihan: *The Protégé System and Beratlı Merchants in the Ottoman Empire: The Price of Legal Institutions*. New Haven, 2013. (Department of Economics, Yale University. Working Paper, February 2013.)

Berberian

2019 Berberian, Houri: *Roving Revolutionaries: Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds*. Oakland, California, 2019.

Çiçek

2014 Çiçek, Nazan: The Eastern Question in Turkish Republican Textbooks: Settling Old Scores with the European and the Ottoman 'Other'. In: *Russian–Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*. Eds.: Frary, Lucien J. – Kozelsky, Maria. Oxford, 2014. 303–330.

Coates

2010 Coates, Ruth: Religious Renaissance in the Silver Age. In: *A History of Russian Thought*. Eds.: Leatherbarrow, William – Offord, Derek. Cambridge, 2010. 169–194.

Dinçer

2022 Dinçer, Sinan: An Exclusionary Border Regime: The Ottoman Case, 1890–1914. In: *Borders and Mobility Control in and between Empires and Nation-States*. Eds.: Pešalj, Jovan – Steidl, Annemarie – Lucassen, Leo – Ehmer, Josef. Leiden, 2022. 184–220. (Studies in Global Social History, 46/14.)

Donaldson

1979 Donaldson, Christopher Frances: *Russian Nihilism of the 1860s: A Science-Based Social Movement*. [PhD diss., The Ohio State University.] Ohio, 1979.

Engelstein

2011 Engelstein, Laura: *Slavophile Empire: Imperial Russia's Illiberal Path*. Ithaca, 2011.

Fildis

2012 Fildis, Ayşe Tekdal: The American Board's Vision of Protestant Anatolia and Fostering Armenian Nationalism, 1810–90. In: *Middle Eastern Studies*, 48. (2012) 5. sz. 735–747.

Galip

2020 Galip, Özlem Belçim: *New Social Movements and the Armenian Question in Turkey: Civil Society vs. the State*. Basingstoke, 2020.

Hartmann

2013 Hartmann, Elke: The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century. In: *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Eds.: Bartov, Omer – Weitz, Eric D. Bloomington, 2013. 173–190.

2021 Hartmann, Elke: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. Bp., 2021.

Hovannisian

1971 Hovannisian, Richard G.: Russian Armenia: A Century of Tsarist Rule. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 19. (1971) 1. sz. 31–48.

Kayaoglu

2010 Kayaoglu, Turan: *Legal Imperialism: Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China*. Cambridge, 2010.

Ketsemanian

2020 Ketsemanian, Vartan: Ideologies, Paradoxes, and Fedayis in the Late Ottoman Empire: Historiographical Challenges and Methodological Problems in the Study of the Armenian Revolutionary Movement (1890–1896). In: *Armenians and Kurds in the Late Ottoman Empire*. Eds.: Kurt, Ümit – Sarafian, Ara. Fresno, 2020. 119–160.

Klein

2011 Klein, Janet: *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*. Stanford, 2011.

Leatherbarrow–Offord

2010 Leatherbarrow, William – Offord, Derek: Introduction. In: *A History of Russian Thought*. Eds.: Leatherbarrow, William – Offord, Derek. Cambridge, 2010. 3–16.

Libaridian

2023 Libaridian, Gerard J.: Ideology and Reality: Hnchakian Paradoxes at Birth. In: *The Armenian Social Democrat Hnchakian Party: Politics, Ideology and Transnational History*. Ed.: Der Matossian, Bedros. London, 2023. 193–204.

Nalbandian

1967 Nalbandian, Louise: *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the 19th Century*. Berkeley, 1967.

Özok-Gündoğan

2023 Özok-Gündoğan, Nilay: *The Kurdish Nobility in the Ottoman Empire: Loyalty, Autonomy, and Privilege*. Edinburgh, 2023.

Petrov

2019 Petrov, Kirill: 'Strike Out, Right and Left!': A Conceptual-Historical Analysis of 1860s Russian Nihilism and Its Notion of Negation. In: *Studies in East European Thought*, 71. (2019) 73–97. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11212-019-09319-4>.

Petrunyina

2023 Петрунина, Ольга Евгеньевна: Особенности российской консульской службы в Османской империи в последней четверти XVIII – начале XX вв. In: *История. Электронный научно-образовательный журнал*, 14. (2023) вып. 9. (131.). DOI: <https://doi.org/10.18254/S207987840028138-0>.

Riegg

2020 Riegg, Stephen Badalyan: *Russia's Entangled Embrace: The Tsarist Empire and the Armenians, 1801–1914*. Ithaca, 2020.

Sluglett–Yavuz

2011 Sluglett, Peter – Yavuz, M. Hakan: *War and Diplomacy: The Russo–Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*. Salt Lake City, 2011.

Suny

2015 Suny, Ronald Grigor: *“They Can Live in the Desert but Nowhere Else”: A History of the Armenian Genocide*. Princeton, 2015.

Szargyszján

2010 Саргсян, Сурен: Армянское национально-освободительное движение и партия Арменакан. In: *Регион и мир*, 2010. 2. sz. 7–15.

Werner–Zimmermann

2006 Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. In: *History and Theory*, 45. (2006) 1. sz. 30–50.

Werth

2006 Werth, Paul: Imperial Russia and the Armenian Catholicos at Home and Abroad. In: *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*. Eds. Ieda, Osamu – Uyama, Tomohiko. Sapporo, 2006. 203–235.

Yenen–Öztan

2021 Yenen, Alp A. – Öztan, Ramazan Hakki: Age of Rogues: Transgressive Politics at the Frontiers of the Ottoman Empire. In: *Age of Rogues: Rebels, Revolutionaries, and Racketeers at the Frontiers of Empires*. Eds.: Yenen, Alp A. – Öztan, Ramazan Hakki. Edinburgh, 2021. 3–52.

Zonova

2011 Zonova, Tatiana: The Consular Service in Russia: Past Problems, New Challenges. In: *Consular Affairs and Diplomacy*. Eds.: Melissen, Jan – Fernández, Ana Mar. Leiden, 2011. 173–198.

DÁNIEL GAZDIK

THE ERZURUM VILAYET AT THE END OF THE 19TH CENTURY

A BORDERLAND IN RUSSIAN GEOPOLITICAL AND INTELLECTUAL THOUGHT

In the 19th century, Erzurum emerged as a key borderland in the Russian–Ottoman rivalry, shaped by Russian geopolitical ambitions in the Caucasus. This study analyzes Russian consular reports from the late 19th century to examine how Erzurum's strategic significance intersected with imperial ideologies, minority policies, and transborder revolutionary movements. By contextualizing Russian consular perceptions of Armenian nationalism, British influence, and Ottoman governance, these sources reveal that borderland dynamics, intellectual transfers, and historical entanglements are not merely subjects of scholarly analysis but integral to contemporary understandings, reflecting the ideological and intellectual tensions within the Russian Empire.

CONTENTS

Paradigm Shift in Hungarian Historiography – the Present of Colonialism Studies (Krisztián Csaplár-Degovics)	1
<i>Studies</i>	
András Bencze: Russian Empire – a Weak Empire? Russian Colonialism in North America	5
Zoltán Hopka: Colonial Aspirations of the Austro–Hungarian Empire	23
Janka Júlia Csepregi: Modernization or Colonization? Interpretations of the Austro–Hungarian Settlement Policy in Bosnia-Herzegovina	41
Clemens Wirleitner: Import of Chinese Coolies into the Habsburg Monarchy: Discourses and Cases	69
Ádám Tibor Balogh: Immigration and Colonisation in the Republic of the United States of Brazil: In the Light of the Report of the Austrian Ministry of Commerce for the Year 1910	83
Krisztián Csaplár-Degovics: A Colonial Hunter from the Socialist Hungary: Discovering East Africa during the Cold War	113
<i>Workshop</i>	
Dániel Gazdik: The Erzurum Vilayet at the End of the 19 th Century: A Borderland in Russian Geopolitical and Intellectual Thought	149
<i>Book Reviews</i>	
The Geography of Serbia (Gábor Demeter)	161
Atlas of Wars in the Early Modern Period: 16 th –18 th Centuries (Béla Nagy)	165
Great Battles in Portuguese History (Gábor Gregosits)	168

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáma: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET